

Zenetanítás a 16. századi protestáns iskolákban

BORUZNÉ BŰDI Katinka

Rajkó-Talentum Művészetoktatási Intézmény, Budapest

boruzsnekatinka@gmail.com

DOI: 10.18427/iri-2019-0019

Jelen tanulmány a 16. századi protestáns iskolák zenei életét mutatja be, felvázolva a kollégiumi zenetanítás menetét, majd a Huszár Gál 1560/61-es énekeskönyvének zenei anyagának műfaji összetettségét írjuk le, kapcsolatot keresve a liturgiai és oktatási funkciók között. A protestáns eszmerendszer meggyökerezéséhez az iskola nyújtotta a legjobb színteret, itt alapozták meg azokat az ismereteket, amelyek a bibliai tanítások megértése után az önálló hitéletet, a hitbeli meggyőződések egyéni kialakulását elősegítették. A kollégium a 16. század új intézménytípusa lett, mely az alapfokú képzéstől kezdve a felsőfokú képzésig terjedő szintereket képviselte egy oktatási egységen belül. Így a jelentősége is ebben állt, hiszen ezt a háromszintű képzést a diákok egy intézményben végezheték.

Az énekeskönyv zenei anyagának vizsgálata betekintést ad a kollégiumok zenei nevelésébe, az énekes szolgálatok alkalmában, mely a liturgiai gazdagság mellett az iskolában és gyülekezetben énekelt műfaji sokszínűséget is megvilágítja.

A kollégiumok zenei élete és annak forrásai

A XVI. századi kollégiumok zenei életének első évtizedeiről kevés forrás áll rendelkezésünkre. Az evangélikus és katolikus iskolai gyakorlatnak fennmaradt dokumentumai őriznek néhány énekléssel, énektanítással kapcsolatos információt, mint a már említett 1543-as brassói iskolaszabályzat, vagy az 1596-os besztercei, vagy 1598-as szebeni iskolaszabályzatok. Ezekben javarészt a kántor feladata az iskolai énektanítás, a kórusvezetés és a templomi szolgálatok végzése. A református kollégiumok közül Pápa 1585-ös szabályzatában esik szó a kántori feladatról és az énekes szolgálatokról. A reggeli kezdőének és a déli énektanítás azonban jelen van a református iskolákban is (Szabolcsi, 1961:21). A kollégiumok énekes feladatai között főként az istentiszteleteken való aktív zenei részvétel, és az ezt megelőző felkészülés, valamint temetési szolgálatok ellátása szerepelt, amiért sokszor fizetséget is kaptak a diákok. Az első ismert adat erre vonatkozóan a debreceni Kollégium esetében a városi tanács jegyzőkönyvében található (1556), miszerint a temetési szolgálatért 16

dénárt kell fizetni, melynek fele az iskolamesteré, másik fele pedig a szegény diákoké. Hasonló feljegyzés ismert 1571-ből is, amikor a tanács határoz arról, hogy az igazgató és az iskola megkapja a temetési szolgálatért járó jutalmazást (Fekete, 1988:755). Legtöbb esetben a temetési szolgálathoz hozzátartozott a búcsúztató vers írása is, melyet mindig egy ügyesebb diák készített el, majd közösen énekelték a szertartás során.

A diáktisztségek között jelen volt az úgynevezett explorator is, akinek az volt a feladata, hogy járja a várost és tudakozódjon arról, hová érkezik olyan vendégsereg, akiket énekléssel kell köszönteni.

A XVI. század istentiszteleti szertartása során két fontos szerepe volt a diákok kórusának. Elsősorban éneklésükkel vezették a gyülekezetet, másrészt pedig a szertartási énekek megszólaltatásának szokásrendjéhez illően részesei voltak a liturgiának. Ennek vizsgálata és a diákok énekes feladatainak leírása tehát az énekeskönyvek liturgikus tételeinek műfaji meghatározása során pontos képet adhat a korszak zenei nevelésére vonatkozóan.

Tudjuk, hogy a középkori iskolák tagolódását, módszertanát, és sok esetben tankönyveket is felhasznált a protestáns iskolaalapítási reform, kiegészítve azt a humanizmus és a reformáció szellemiségével. A tananyag fő részét a latin iskolák tandalggyűjteményei adták, melyek elsődleges célja a verselés megismerése és alapos begyakorlása volt. Ilyen gyűjtemény Tritonius: *Melopoiae* (1507) című gyűjteménye, valamint Honterus, Glareanus, A. Spethe és Buchanan és St. Olthof művei. Az egyes szerzők munkásságának magyarországi vonatkozásáról szinte alig van ismeretünk, mégis az egyházi dallamok, szövegek történeti kutatásai során több esetben is kapcsolódási pontokat találhatunk.

A legkorábbi munkák közé tartozik Tritonius említett műve, mely nem egyszerű dallamgyűjtemény, hanem többszólamú feldolgozások sorozata. A teljes címében olvashatjuk rendeltetését, mely szerint a négyszólamú tételek a hősi, elégikus, lírai és egyházi énekek 22 nemére készültek. Az ezt követő bevezető vers utalást ad a többszólamú tételek hangszeres (kythara) kíséretének gyakorlatára is. A négyszólamú éneklés során ebben a gyűjteményben a dallam minden esetben a tenor szólamban jelent meg. Később más szerzők műveiben a szólamelrendezés változhatott, de a legtöbb gyűjtemény Tritonius szólamrendjét vette alapul. Későbbi zeneteoretikus Loritus Glareanus, akinek legfőbb művében, az 1547-es kiadású *Dodekachordon*-ban egy egész fejezet szól a horatiusi ódáról. Az ódák éneklésével, előadásával kapcsolatos instrukciói az alábbiak:

- a tenor szólam egymagában és többszólamban is legyen kifejező
- variációk felsorakoztatása egy-egy dallamtípusra, ezáltal bemutatva, hogy eltérő szöveg és versmérték esetében milyen helyes szerkesztési megoldások vannak
- javaslat az egyhangúság elkerülésére, mely alapján, ha az adott dallam lehetővé teszi, akkor versszakonként változtassanak a dallam lüktetésén
- az ódák egyszólamú éneklésének előtérbe helyezése

L. Glareanus leírása és az ódaénekléssel kapcsolatos módszertani javaslatai rendkívül értékesek a 16. századi metrikus éneklés vizsgálata során (Csomasz Tóth, 1967:29).

A református egyházzene sajátos műfaja a genfi zsoltár, amely zenei anyagának kialakítása szintén a 16. századhoz kapcsolódik. A szövegekhez kapcsolódó dallamok rendszerezése, kialakítása Bourgeois nevéhez kapcsolódik, aki 1541-1553-ig munkálkodott. A genfi zsoltárok jelentős hatással voltak a korszak zeneirodalmára, ezáltal fordításainak, változatainak, többszólamú feldolgozásainak példáival több korabeli forrásban és zeneszerző művében is találkozhatunk. A legnépszerűbb feldolgozások Goudimel alkotásai voltak, amelyeket később a 18. század hazai gyakorlatába Maróthy György ültetett át. A zsoltárok latin fordításának legjelesebb megalkotója Andreas Spethe volt, akinek műve 1596-ban, Heidelbergben jelent meg, a diákok reggeli és esti éneklésének segítése céljából. Szintén jelentős zsoltárparafrázisokat készített Buchanan, akinek műve 1566-ban jelent meg először Antwerpenben, majd Párizsban. Magyarországon a legrégebb példány egy 1571-es antwerpeni kiadású zsoltárkönyve. Buchanan zsoltárainak megzenésítését, négyzólamú kompozícióit Statius Olthof munkájában láthatjuk, mely először 1585-ben, Herbornban jelent meg. A humanista énekköltés egyházi iskolákban betöltött szerepét példázzák az említett szerzők munkái, melyek közül a hazai énekeskönyvek, leginkább Szilvásújfalvi Anderkó Imre iskolai használatra szánt énekkönyvének tételei bőséggel merítenek példákat (Csomasz Tóth, 1967:50-53).

Ezeket alapul véve végezte meghatározó munkáját Szilvásújfalvi Anderkó Imre az első iskolai énekkönyveiben, mely nyomtatásban 1597-ben vagy 1598-ban jelent meg, s amelyek két kiadásából csak töredékeket ismerünk egy teljesen épen maradt tartalomjegyzékkel (Csomasz Tóth, 1990:126). Az első töredékes példányban feltehetően 125 latin ének szerepel, melyből 49 magyar szövegű. Az első részben G. Buchanan metrikus zsoltárai állnak, szám szerint 31 zsoltár és egy himnusz költemény. A 16. század utolsó éveinek debreceni iskolai gyakorlatában a Buchanan-féle zsoltárokhoz Olthof által készített többszólamú tételei lehettek e forrás tekintetében jelentős hatással, bár a kotta nélkül ellátott énekeskönyv töredéke megkérdőjelezi a többszólamúság jelenlétét és inkább az egyszólamú, korabeli metrikus dallamanyag erős jelenlétét tükrözi. Az énekeskönyv anyagában ezen kívül középkori eredetű, illetve a német protestáns gyülekezeti éneklés darabjainak latin verzusai találhatóak, köztük tíz Luther által készített átköltés, a dallamanyag közel fele pedig gregorián műfajok átköltése, mint himnuszok, antifónák és egyéb liturgikus tételek, melyek a gregorián liturgiai hagyományának továbbélését mutatják (Csomasz Tóth, 1967:102-117). Az énekeskönyv első töredékével egybeforrva egy másik forrásra is rábukkantak, méghozzá egy 1632-es zsoltárkiadványra, mely Spethe- és Senczi Molnár Albert válogatott zsoltárait tartalmazza. Ennek előszavában a nyomdász, Fodorik Menyhárt megemlíti a kiadás célját: „*Dávid zsoltárainak metrikus-ritmikus átköltése, iskolai ifjúságunk és*

gyermekünk jövő reggeli és esti gyakorlására...” (Csomasz Tóth, 1967:119). Ennek megfelelően a debreceni iskolában a naponkénti imaórák száma egy reggeli és egy esti könyörgésre redukálódott, ami Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyvének liturgikus felépítése során is egyértelműen látható. Így az iskolában a főistentiszteleteken kívül a napi két imaórára kellett zenei szolgálattal készülniük. Az előszó további része így kezdődik: *„Üdvözet a tanuló ifjúságnak”* (Csomasz Tóth, 1967:119), mely egyértelműen bizonyítja az énekeskönyv iskolai használatát. Kitér az előszóban az protestáns egyház zenei nevelésének hanyatlására: *„ha a zene meggondolatlan kiküszöbölése nem okozott volna nálunk az éneklésben tudatlanságot...”* (Csomasz Tóth, 1967:119), mely az iskolai zeneoktatás színvonalának is csökkenését eredményezte.

Mivel a protestáns kollégiumok zeneoktatási gyakorlatának módszertani felépítéséről, a kottaolvasási készségek kialakításáról, a kottairás fejlesztéséről, gyakorlásáról nincs adatunk, a középkori zeneoktatás módszertanának ismeretében feltételezzük, hogy az egyes énekeket hallás után tanították, s ennek megsegítésében fontos szerepet kaptak a nyomtatott énekeskönyvek (pl. Huszár Gál énekeskönyvei) melyeket nem csak a gyülekezetek, hanem az iskolák is használtak. Ez még tovább növeli jelentőségüket és arra enged következtetni, hogy a benne lévő énekek nagy része a liturgiai szolgálat állandó jelenléte mellett tanítási célokat is szolgált. A liturgikus éneklés közösségi funkciójának és a diákság összetételének példáját Franchinus Gafurius traktátusának fametszetén láthatjuk, mely a kóruséneklés középkori gyakorlatát mutatja, s egészen bizonyosan így volt ez a 16. századi Magyarországon is. A párbeszédes zenei anyag és azok nehézségi szintje tette lehetővé, hogy a legkisebbek és a már tanult, zeneileg művelt férfiak együtt énekeljenek. Az óprotestáns istentiszteletnek és iskolai énekoktatásának zenei gyakorlata tehát nem különítette el a korosztályokat, így megteremtette a legkisebbek számára a gyermekkori zenei nevelést és a zenei hallás egész korai fejlesztését, elősegítve ezzel a későbbi tanulmányok sikerességét és gördülékenységét (Karasszon, 2013).

Huszár Gál 1560/61-es énekeskönyve

Huszár Gál 1560/61-es énekeskönyve sokáig bizonytalan létezése miatt századokon keresztül a kutatók legkülönbözőbb magyarázatait sorakoztatta fel, mely bizonyosságot nem jelentett még létezéséről sem. Az első leírása Újfalvi Imre 1602-es énekeskönyvi előszavában található: *„Huszár Gál bocsátott ki isteni dicséreteket és psalmusokat, azok közül válogattakat, melyek ez időben az jámbor atyafiaktól szereztettek, anno 1560. in octavo, cum dedicatoria epistola ad Petrum Melium”* (Újfalvi, 1602:7). Az énekeskönyv létezéséről, keletkezéséről, felépítéséről szóló kételyeket Borsa Gedeon felfedezése foszlatta szét, amikor 1975 nyarán a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban megtalálta a kötetet. Ez

tartalmazza, mint ahogyan Újfalvi Imre is leírta Huszár Gál énekeskönyvét és Kálmáncsehi Sánta Márton primarendjét.

Az énekeskönyvben minden eddiginél több ének szerepel, szám szerint 109 népelek. Minden ének szerves részét képezi a későbbi hazai protestáns énekeskönyveknek, s kétséget kizáróan mutatja Huszár Gál első megjelent magyar nyelvű kottás énekeskönyvének jelentőségét. Borsa az énekek továbbélését összevetette a későbbi 16. századi énekeskönyvekkel, mely alapján átlagosan 92,4 %-ban jelennek meg újra és újra a Huszár Gál által közöl dicséretet (Borsa, 1983:18). A nyomtatásban megjelent 109 ének közül Huszár Gál énekeskönyve előtt mindössze két ének jelent meg nyomtatásban. Az énekeskönyv szerkesztését még Óváron megkezdte Huszár Gál, majd kassai működése során további anyagokat gyűjtött, míg a nyomtatásra Debrecenben került sor 1561-ben. Munkája során az ismert kéziratokat rendszerezte és szerkesztette egységes gyűjteménnyé.

Az alábbi szerzők énekei találhatóak meg énekeskönyvében: Szegedi Gergely, Szegedi Kis István, Radán Balázs, Batizi András, Gálszécsi István, Zayugróci Névtelen, Dévai Bíró Mátyás, Dézsi András, Hartyáni Imre, István deák, Szegedi Lajos, Sztárai Mihály, Tesini Imre, Thordai Benedek, Huszár Gál, Chasse Miklós (Borsa, 1983:34-35; Botta, 1991:405).

Az énekeskönyv felépítését tekintve kilenc nagyobb szakaszra osztható, amely tartalmaz prédikáció előtti, illetve utáni könyörgéseket, gyülekező énekeket, temetési énekeket, zsoltárokból lett isteni dicséreteket, illetve Krisztus születéséhez, feltámadásához, mennybemeneteléhez és az utolsó vacsorához kapcsolódó dicséreteket.

A kötet második része a már említett Kálmáncsehi Sánta Márton: A keresztyéni gyülekezetben való reggeli éneklések c. primrendje, amely a hét napjainak megfelelő liturgikus tételeket közli.

Műfajok

Az énekeskönyvben nem csak az énekek szövegei találhatóak, hanem számos dallam is. A 184 levélnyi első rész 109 éneke közül 49-nél, míg a második rész 56 darabja közül 18 előtt található kotta. A 67 dallam lejegyzésére összesen 258 sornyi kottát használ, melyekből 2 két, 25 három, 28 négy, 7 öt, 3 hat és 2 hét sorban helyezkedik el. A dallamok közül 25 dicséret, 22 zsoltárparafrázis, 2 halottas (Török, 2011). Huszár Gál 1560/61-es énekeskönyvének elemzése során négy műfaj alapján csoportosíthatjuk az énekeket: Luther és a reformáció dallamai, antik metrumú ódák, históriás énekek, gregorián kapcsolatos énekek.

Táblázat 1. Műfajok eloszlása Huszár Gál énekeskönyvében

Luther és német énekek	Antik metrumú ódák	Históriás énekek	Gregorián kapcsolat
9 + 17	8	10	35

Luther Márton és a német énekek

A Luther-dallamok megjelenése összefüggést mutat az énekszerzők külföldi tanulmányaival, Huszár Gál énekeskönyvében 9 Luther-ének és 17 egyéb német eredetű ének jelenik meg. Az énekszerzők a reformáció első időszakában elsősorban a wittenbergi egyetemet részesítették előnyben, ahol személyesen Luther Mártonnal, majd tanítványával Ph. Melanchthonnal is találkoztak. Így nem kétséges, hogy a közös liturgiák élménye, illetve mestereik zenei nézetei hatással voltak rájuk, ezáltal a hazai protestáns zenei nevelésre is.

Antik metrumú ódák

Az antik görög költők műveinek s verselésüknek tanulása a többszólamú éneklés bevonásával segítette a diákokat. Ezáltal összekapcsolták a grammatikai és a zenei tananyagot. Ezt a gyakorlatot a középkori iskola is használta, méghozzá a latin nyelv tanulását segítette a zsoltárszövegek olvasásával, az egyházi szerzők művei alapján, míg a humanista pedagógia az antik mintákat vette alapul. A zene, dallam elsősorban a versforma tanulására készül, így a ritmikai elemek kapnak nagyobb hangsúlyt (Dobszay, 1984). Ezen gyakorlat működését erősíti az a nyolc metrikus ének, amely Huszár Gál énekeskönyvében megjelenik, s mutatja azt, hogy a szerkesztő fontosnak tartotta az énekek megjelentetését az énekeskönyvben.

Históriás énekek

A históriás énekek megjelenése a XVI. század történelmi helyzetének tudható be. Kolozsvárott látott napvilágot az úgynevezett Hoffgreff-énekeskönyv, amely a XVI. századi magyar énekmondásnak a Tinódi Krónikával (1554, Kolozsvár) és Heltai Cancionaléval (1574, Kolozsvár) együtt felbecsülhetetlen értékű dokumentuma. Igaz dallamait tekintve ez utóbbi kettő főként a világi zene képviselője, míg a Hoffgreff-énekeskönyv a bibliai históriák gyűjteménye. Huszár Gál énekeskönyvében 10 bibliai história található.

Gregorián eredetű énekek

A gregorián eredetű énekek magas megjelenési aránya a középkori liturgiai elemek jelenlétére utal, ami azt bizonyítja, hogy a 16. század óprotestáns istentisztelete a latin nyelvű dallamkincset saját anyanyelvére formálva megtartotta és alkalmazta. Huszár Gál elemzett énekeskönyvében magasan kiemelkedik a gregorián dallameredetek száma, így igazolódott a reformáció azon célkitűzése, mely szerint az anyanyelvű éneklés meghatározó feladata az ige megértésének segítése, amit tisztán bibliai alapokon nyugvó szövegekkel kell alátámasztani. Tehát nem a liturgia teljes átalakításáról, hanem pusztán átformálásról volt szó, amit egyértelműen bizonyít az óprotestáns liturgia vizsgálata során a középkori dallamanyag nagyszámú jelenléte.

Összegzés

A 16. századi egyházi zenei nevelés kezdetben a középkori funkciót és zenei anyagot erőteljesen megőrizve és az antik versformák tanulásának elősegítése céljából létrehozott humanista zenei anyagot rejtette magában. Az énekes anyag műfajai bizonyítják a liturgiai alkalmak számát, ezáltal az iskolai zenei élet mindennapjait, melynek részleteiről nem bővelkednek nagy számban az elsődleges források, de az énekeskönyvek vizsgálata további részleteket tárhatnak elénk.

Irodalomjegyzék

- Borsa Gedeon (1983). Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek. Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések. 1560-1561. Kísérő tanulmány. In Varjas Béla (szerk.), *Bibliotheca Hungarica Antiqua*. Budapest: Magyar tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.
- Botta István (1991). *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?-1575)*. Budapest: Akadémiai.
- Csomasz Tóth Kálmán (1967). *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Csomasz Tóth Kálmán (1990). Iskolai énekköztanítás. In Bárdos Kornél (szerk.), *Magyarország Zenetörténete II. 1541-1686* (pp. 125-134). Budapest: Akadémiai.
- Fekete Csaba (1988). A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése. In Barcza József (szerk.), *A Debreceni Református Kollégium története* (pp. 753-776). Budapest: A magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya.
- Huszár Gál (1560). *A keresztyéni gyülekezetben való isteni decheretec*. Óvár-Debrecen 1560. RMNY 160 S 146.a. facsimile kiadás: Budapest: 1983. BHA 12.
- Karasszon Dezső (2013). Egy kép- két tanulság. *Parlando*, (4).

- Szabolcsi Bence (1961). A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. In Bónis Ferenc (szerk.), *A magyar zene évszázadai XVIII-XIX. század* (pp. 5-119). Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
- Török Ágnes (2011). *„Mint az folyó víz mellett termő szép fa”. Huszár Gál 1560-as énekeskönyve, himnuszok, canticumok és parafrázisok*. Doktori disszertáció.
- Újfalvi Imre (1602). *Keresztyéni énekek*. Debrecen, 1602, RMNY 376. facsimile kiadás: Budapest: 2004. BHA XXXVIII.